

Λίνα Παπαδοπούλου, Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: το ζήτημα της ‘υπεροχής’ (προλ. Δ. Θ. Τσάτσου), Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2009, σελ. 736

της Χριστίνας Ακριβοπούλου

Δ.Ν. Δικηγόρου, Ειδικής Επιστήμονα ΔΠΘ

1

1. Το βιβλίο της Λίνας Παπαδοπούλου, «Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: το ζήτημα της ‘υπεροχής’», αποτελεί μια ειδική μονογραφία στο πεδίο του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο συνιστά έναν νέο αλλά εξαιρετικά δυναμικό και ανερχόμενο στην Ευρώπη κλάδο δικαίου, ο οποίος διδάσκεται πλέον σε αρκετές ευρωπαϊκές νομικές σχολές, όπως τα πανεπιστήμια του Άμστερνταμ και Τίλμπουργκ, Εδιμβούργου, Γλασκώβης, Ελσίνκι ή και σε ερευνητικά ινστιτούτα και πανεπιστήμια με χαρακτηριστικότερο το Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας, που θα μπορούσε να θεωρηθεί και επίκεντρο των σπουδών αυτών. Η εισαγωγή του κλάδου αυτού στο Συνταγματικό Δίκαιο αποτελεί την πιο σύγχρονη μετεξέλιξη του επιστημονικού αυτού αντικειμένου και για το λόγο αυτό, η μέθοδος και τα εργαλεία ερμηνείας του έχουν προκαλέσει έντονη συζήτηση, ιδίως στην ιταλική συνταγματική θεωρία². Από πολλές απόψεις το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο συνιστά έναν δύσβατο κλάδο, αφού συνδυάζει την ανάγκη για γνωστική επεξεργασία του κλασικού Συνταγματικού αλλά και του Κοινοτικού και Διεθνούς Δικαίου, σε συνδυασμό με πολιτειολογικές αλλά και συγκριτικές-μεθοδολογικές αναλύσεις.

Στην καμπή αυτής της ενδιαφέρουσας και δυναμικής, αναζωογονητικής θα μπορούσαμε να πούμε για τις κλασικές σπουδές του Συνταγματικού Δικαίου εξέλιξης, το βιβλίο της Λίνας Παπαδοπούλου συνιστά μια «καθαρόαιμη» μονογραφία Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο τίτλος του βιβλίου παραπέμπει στην εξειδικευμένη πραγμάτευση του ζητήματος, της ‘υπεροχής’ μεταξύ Συντάγματος και Κοινοτικού Δικαίου, στην πραγματικότητα συμβάλει στη διαμόρφωση μιας γενικής θεωρίας Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου. Την ανάλυση της συγγραφέως απασχολεί πέρα από το ειδικό ερώτημα της ‘υπεροχής’ Κοινοτικού ή Συνταγματικού Δικαίου, το

---

¹ Δημοσιεύθηκε στην επιθεώρηση «Δικαιώματα του Ανθρώπου», ΔτΑ Νο 45/2010, σελ. 275-282.

² Βλ. ιδίως ANGELO ANTONIO CERVATI, «A proposito di metodi valutativi nello studio del diritto costituzionale», *Diritto Pubblico*, No 3, 2005, σελ. 707-748.

ζήτημα της μεθόδου προσέγγισης του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, η σχέση δικαίου και πολιτικής, στο μεταίχμιο της οποίας αναπτύσσεται ο κλάδος αυτός, η αναδιαμόρφωση της κρατικής κυριαρχίας καθώς και η σύγχρονη μετατόπιση του νοήματος της δημοκρατίας από εθνικό σε υπερεθνικό επίπεδο. Τα ζητήματα αυτά συνιστούν τον ‘καμβά’ επί του οποίου αναλύεται το ζήτημα της ‘υπεροχής’, το οποίο δεν είναι σε τελική ανάλυση παρά μόνο η αφορμή για την προσέγγιση από τη συγγραφέα του ζητήματος της συμβίωσης των εθνικών εννόμων τάξεων με την ενωσιακή, καθώς και του προσδιορισμού της αξίας μιας τέτοιας συνύπαρξης.

2. Η κεντρική υπόθεση εργασίας του βιβλίου περιστρέφεται γύρω από το ακόλουθο επιχείρημα: *ο συνταγματισμός και οι αξιακές αρχές και βάσεις του δεν διακρίνονται, δεν αποκóπτονται αλλά αντίθετα επεκτείνονται και τελικά πραγματώνονται κανονιστικά στο υπερεθνικό, ενωσιακό επίπεδο.* Με την έννοια αυτή οι επιμέρους εθνικές συνταγματικές τάξεις, αποδομούνται, ‘υποχωρούν’ και ‘αυτοκαταστρέφονται’, προκειμένου να οικοδομηθεί μια κοινή πολιτική ενότητα, η οποία να τις υπερβαίνει. Στην πράξη, θα λέγαμε ότι η σκέψη αυτή οδηγεί στην κατανόηση του ενωσιακού οικοδομήματος ως του πολιτικού και ιστορικού επίκεντρου ενός δεύτερου συνταγματικού κινήματος, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ουσιαστικά ως μετεξέλιξη αυτού που δημιούργησε και γέννησε σε πρώτη φάση το συνταγματισμό ως κοινή, ευρωπαϊκή κληρονομιά. Κατά τη συγγραφέα, η όσμωση αυτή κινητοποιεί μια ανακλαστική, διαδικασία μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων, αφού κάθε υποχώρηση του εθνικού συνταγματισμού λειτουργεί ως ενίσχυση του κοινού, πολιτικού ενωσιακού οικοδομήματος και ταυτόχρονα ως νομιμοποίηση ή καλύτερα μετα-νομιμοποίησή του.

Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας προτείνει μια επανακατανόηση της σχέσης Συντάγματος και Κοινοτικού Δικαίου, όχι μέσα από την αντιθετική και συγκρουσιακή προσέγγιση της ‘υπεροχής’ αλλά μέσα από τη διαμόρφωση ενός «ευρωπαϊκού συνταγματικού πλέγματος» (*bloc de constitutionnalité communautaire*). Στο πλέγμα αυτό διαμορφώνεται ο ευρωπαϊκός-ενωσιακός συνταγματισμός σε τρία επίπεδα: α) μέσα από την υιοθέτηση αλλά και μετουσίωση των συνταγματικών αρχών στο κοινοτικό δίκαιο (π.χ. αρχή της αναλογικότητας), β) μέσα από την υιοθέτηση πρωτογενών κανόνων συνταγματικής περιωπής για την πολιτική θεμελίωση του ενωσιακού οικοδομήματος (π.χ. αρχή της επικουρικότητας), γ) μέσα από τη διαρκή επικοινωνία με το συνταγματισμό των επιμέρους εθνικών εννόμων τάξεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο εφαρμοστής του δικαίου, τόσο ο εθνικός όσο και ο υπερεθνικός παύει να δεσμεύεται από μια τυπική ιεραρχία μεταξύ των κανόνων δικαίου και καλείται αντίθετα να λειτουργήσει μέσα σε ένα πλαίσιο πολλαπλότητας, να συνθέσει το μερικό με το όλο.

Η σύνθετη αυτή πολλαπλότητα, αποτρέπει την κατανόηση του ζητήματος του ευρωπαϊκού συνταγματισμού μέσα από μια εθνοκεντρική ή ευρωκεντρική λογική, τοποθετώντας το αντίθετα στο πλαίσιο ενός «διά-λόγου» μεταξύ ενός πλήθους εθνικών και υπερεθνικών υποκειμένων. Με την έννοια αυτή, το ζήτημα του ευρωπαϊκού συνταγματισμού αποτελεί τον κοινό τόπο και το κοινό πλαίσιο μιας συνταγματικής ερμηνευτικής κοινότητας, αποτελούμενης από εθνικούς και υπερεθνικούς δρώντες. Αυτός ο «διά-λογος» μορφοποιείται κανονιστικά μέσα από τις επιμέρους συνταγματικές διατάξεις, όπως το άρθρο 28 του ελληνικού Συντάγματος, οι οποίες λειτουργούν ως το συνταγματικό θεμέλιο της ένταξης των κρατών-μελών στο ενωσιακό εγχείρημα. Η έννοια του «δια-λόγου» επιβεβαιώνει τη σχέση Συνταγματικού και Κοινοτικού Δικαίου, όχι ως μια σχέση αντίθεσης η υπεροχής αλλά ως μιας σχέσης που διαποτίζεται αλλά και υπερβαίνει τις κοινές συνταγματικές αξίες της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού, δηλαδή του κράτους δικαίου.

Η άποψη αυτή αναδιαμορφώνει τις αντιθετικές ερμηνείες που έχουν αναπτυχθεί στην ελληνική θεωρία γύρω από τη σημασία των «θεμελιωτικών» συνταγματικών διατάξεων διεθνούς περιεχομένου, όπως το άρθρο 28 Σ το οποίο ρυθμίζει κανονιστικά την ένταξη της Ελλάδας στο ενωσιακό εγχείρημα. Οι διατάξεις αυτές συνιστούν «προ-συνταγματικούς» κανόνες οι οποίοι δεσμεύουν όσον αφορά τις αρχές που εμπεριέχουν, όπως η προστασία της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, την αναδυόμενη ευρωπαϊκή συνταγματική τάξη. Στην ουσία, αποτελούν το μόνο φραγμό της ‘υπεροχής’ του κοινοτικού δικαίου έναντι των συνταγματικών εθνικών τάξεων. Με την έννοια αυτή θα λέγαμε, ότι η μη δέσμευση του εφαρμοστή του δικαίου από μια τυπική ιεραρχία, καθώς και η ανάγκη να συνθέτει μια πολλαπλότητα κανόνων και πηγών συνταγματικής περιωπής, δεν γίνεται άκριτα, χωρίς όρια και στο πλαίσιο ενός εκλεκτικιστικού σχετικισμού αλλά με άξονα μια διπλή επιφύλαξη υπέρ της διπλής «κυριαρχίας» της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων.

3. Η υπόθεση αυτή εργασίας εξελίσσεται και αποδεικνύεται ουσιαστικά μέσα από πέντε κεφάλαια.

Το **πρώτο κεφάλαιο** θίγει τα ουσιαστικά για τη συγγραφέα ζητήματα προσδιορισμού του ερευνητικού της αντικειμένου και της αναζήτησης μιας μεθόδου προσέγγισής του. Στο πλαίσιο αυτό και ασκώντας κριτική στη θεωρία της «καθαρής θεωρίας του δικαίου» του Hans Kelsen, η οποία έχει ασκήσει μεγάλη υπεροχή στο ζήτημα της ιεραρχίας των πηγών του δικαίου, θέτει τα θεμέλια μιας κανονιστικής κατανόησης του ευρωπαϊκού συνταγματισμού, η οποία να εμπεριέχει, χωρίς όμως να ταυτίζεται με το «πραγματικό», το πολιτικό στοιχείο της ενωσιακής διαδικασίας.

Στο κεφάλαιο αυτό, καταρχάς, προσδιορίζεται η έννοια της έννομης τάξης, ως προϊόντος μιας λογικής κατασκευής και δόμησης, ενώ προτείνονται οι βασικές εξηγητικές-θεωρήσεις της σχέσης μεταξύ εθνικών και κοινοτικής έννομης τάξης. Ειδικότερα, ο *πλουραλισμός υπό το διεθνές δίκαιο*, σύμφωνα με τον οποίο ο κοινός συνδυαστικός κρίκος μεταξύ εθνικής και υπερεθνικής έννομης τάξης είναι το διεθνές δίκαιο. Ο *ριζοσπαστικός πλουραλισμός*, ο οποίος κατανοεί τις δύο έννομες τάξεις ως διακριτές, αυτοτελείς και παράλληλες. Καθώς και οι δύο θεωρήσεις αντίστροφης ιεράρχησης της κοινοτικής προς την εθνική έννομη τάξη (εθνικός και ευρωπαϊκός μονισμός). Στο πλαίσιο αυτό, μολονότι η ανάλυση της εντάσσεται στο γενικότερο ρεύμα του *πλουραλισμού*, η συγγραφέας διαφοροποιείται αφού αυτό που ουσιαστικά προτείνει είναι μια πέμπτη κατηγορία, αυτή του ‘*συνταγματικού πλουραλισμού*’ ή όπως εμείς θα μπορούσαμε να πούμε του ‘*δια-λογικού συνταγματικού πλουραλισμού*’, δηλαδή της κατανόησης της σχέσης των εθνικών και της κοινοτικής έννομης τάξης, ως σχέσης διαρκούς και αμφίδρομης επικοινωνίας.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο προσδιορίζεται η ‘*διπλή*’ κατά τη συγγραφέα, όψη της υπεροχής, τόσο δηλαδή από τη σκοπιά του Κοινοτικού όσο και από την οπτική του εθνικού Συνταγματικού Δικαίου. Η διπλή αυτή όψη μετατρέπεται σε μια διττή αξίωση: από την σκοπιά του ενωσιακού εγχειρήματος στοχεύει στην υιοθέτηση μιας κλασικής ιδιότητας του Συντάγματος, της αυξημένης τυπικής του ισχύος, ενώ από την εθνική σκοπιά ερμηνεύεται ως αίτημα συντήρησης της αμετάβλητης ποιότητας του συνταγματικού χάρτη. Αμφότερες οι δύο αυτές αντιθετικές αξιώσεις οριοθετούνται κατά τη συγγραφέα. Έτσι, τόσο η κατανόηση της ‘*υπεροχής*’ του κοινοτικού δικαίου προϋποθέτει την ανάλυση της σχέσης του με τα εθνικά Συντάγματα, όσο και η εθνοκεντρική διάσταση του δικαίου εκπίπτει μπροστά στις ριζοσπαστικές και αναθεωρητικές για τον εθνικό συνταγματισμό επιπτώσεις της υπερεθνικής αντίληψης για την κρατική ή καλύτερα την μετακρατική κυριαρχία.

Το ζήτημα της ‘*υψηλής*’ υπεροχής μεταξύ Συντάγματος και Κοινοτικού δικαίου (‘*όπως η συγγραφέας χαρακτηρίζει τη σχέση κοινοτικού δικαίου και εθνικών Συνταγμάτων, σε αντίθεση με την ‘κοινή’ υπεροχή του πρώτου έναντι του κοινού νόμου*’) προϋποθέτει, όπως υπογραμμίζεται στο κείμενο, μια προαντίληψη ερμηνείας του Συντάγματος. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας, υιοθετώντας το μεθοδολογικό σχήμα της προερμηνευτικής επιλογής του Δημήτρη Θ. Τσάτσου³ σχηματοποιεί ουσιαστικά τα όρια του βασικού ορίζοντα της πραγμάτευσής της. Έτσι, αυτό που αναζητείται είναι ουσιαστικά η

---

³ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΗ Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο (τόμος Α')*, Θεωρητικό Θεμέλιο, σελ. 278 επ., Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα Κομοτηνή 1994, σελ. 278 επ.

αποσύνδεση του εθνικού Συντάγματος από τα όρια του κράτους ('Constitutionalism beyond the state')⁴, η αποσύνδεσή του από το λαό και η σύνδεσή του με ένα δήμο ελεύθερων και ίσων πολιτών, μια πολιτική επικράτεια, πέρα από την οικονομική, η οποία θα διέπεται από τις αξίες της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Κατά την άποψή της περαιτέρω, η αναζήτηση μιας 'απόφασης' για το ζήτημα της υπεροχής μεταξύ εθνικής συνταγματικής τάξης και κοινοτικού δικαίου οφείλει να διαθέτει κανονιστικό αλλά και πραγματικό χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό η συγγραφέας απομακρύνεται τόσο από μια κελσενιανή «καθαρή θεωρία» του δικαίου, όσο και από τις νέο-ρεαλιστικές, ρεαλιστικές και θεσμικές προσεγγίσεις που υποτάσσουν το κανονιστικό στο πραγματικό, υιοθετώντας την άποψη ότι απαιτείται μια διαφορετική διαδρομή. Αντλώντας επιχειρήματα από τη νομολογία των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων αλλά και του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) πάνω στο ζήτημα της σχέσης εθνικών Συνταγμάτων και Κοινοτικού Δικαίου διατυπώνει την ακόλουθη θέση: *η πραγμάτευση της σχέσης του εθνικού συνταγματισμού με το ενωσιακό συνταγματικό εγχείρημα αναπτύσσεται μέσα από το γλωσσάρι του εθνικού συνταγματισμού και με την έννοια αυτή δεσμεύεται από αυτό, χωρίς ωστόσο να παραγνωρίζεται η πραγματική, πολιτική και εμπειρική δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης.* Πρόκειται για τη σχέση μεταξύ της 'κανονιστικής δύναμης του κανονιστικού' και της 'κανονιστικής δύναμης του πραγματικού', όπως εύγλωττα διατυπώνει η συγγραφέας.

4. Το **δεύτερο κεφάλαιο** του βιβλίου εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο δομήθηκε και εξελίχθηκε η 'αρχή της υπεροχής' στη νομολογία του ΔΕΚ (υποθέσεις Costa/Enel, Internationale Handelsgesellschaft, Simmenthal και Foto Frost) σε διάλογο με τα αντίστοιχα επιχειρήματα τα οποία διατυπώθηκαν από τα εθνικά ανώτατα ή συνταγματικά ευρωπαϊκά δικαστήρια. Στο πλαίσιο αυτό αναλύονται οι συνταγματικοί κανόνες υποδοχής του ενωσιακού εγχειρήματος επιμέρους ευρωπαϊκών κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (μεταξύ άλλων Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία και Μεγάλη Βρετανία) και η λειτουργία τους ως κανόνων κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ εθνικών-συνταγματικών και υπερεθνικής-ενωσιακής έννομης τάξης. Ιδιαίτερη σημασία έχει στο κεφάλαιο αυτό η πραγμάτευση της έννοιας της 'προτεραιότητας' του κοινοτικού έναντι του εθνικού δικαίου, ως κανόνα επίλυσης δικαιοϊκών συγκρούσεων μεταξύ κανόνων εθνικής και κοινοτικής προέλευσης, που ρυθμίζουν κατά τρόπο άμεσο το ίδιο αντικείμενο. Στις περιπτώσεις αυτές, προτεραιότητα διαθέτει ο κανόνας της κοινοτικής έννομης τάξης, ακόμη και κατά παράβαση γενικών αρχών, όπως *lex specialis* ή *lex posterior*, χωρίς όμως

---

⁴ Βλ. ιδίως από τις επιρροές της συγγραφέως, J. H. H. WEILER & M. WIND (επιμ.), *European Constitutionalism beyond the State*, Cambridge University Press, Cambridge & New York 2003.

αυτό να σημαίνει κατάργηση του εθνικού κανόνα, ο οποίος σταθμίζεται και υποχωρεί *ad hoc* και άρα παραμένει ανέπαφος. Επιπλέον, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από τη σκοπιά της γενικής θεωρία είναι η επιχειρηματολογία που υιοθετείται για τη διάκριση μεταξύ κοινοτικού και διεθνούς δικαίου, η οποία εστιάζει στο εύρος, το ποιοτικό βάθος αλλά και την αποτελεσματικότητα του κοινοτικού έναντι του διεθνούς δικαίου.

Το **τρίτο κεφάλαιο** επικεντρώνεται στις τρεις γραμμές αντίστασης που τα εθνικά ανώτερα και συνταγματικά δικαστήρια άρθρωσαν έναντι της επιχειρηματολογίας του ΔΕΚ περί της αυτονομίας-υπεροχής του κοινοτικού έναντι του εθνικού συνταγματικού δικαίου. Όπως καταδεικνύεται τα εθνικά δικαστήρια εμφάνισαν ως αδιαπραγμάτευτα τα ακόλουθα ζητήματα: α) την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, β) την προστασία της δημοκρατίας αλλά και των θεμελιωδών αρχών του ευρωπαϊκού συνταγματισμού και γ) το ζήτημα της προστασίας της εθνικής κυριαρχίας έναντι της εθελούσιας παραχώρησης πτυχών της 'αρμοδιότητας της αρμοδιότητας' (Kompetenz-Kompetenz) υπέρ του ενωσιακού εγχειρήματος. Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί έκφραση του βασικού επιχειρήματος της συγγραφέας περί συνύπαρξης εθνικού Συνταγματικού και Κοινοτικού δικαίου στη βάση ενός 'διαλογικού συνταγματικού πλουραλισμού', αφού σχηματοποιείται με τη μορφή διαλόγου, λόγου και αντιλόγου μεταξύ ΔΕΚ και εθνικών ανώτατων και συνταγματικών εθνικών δικαστηρίων. Στο σημείο αυτό διατυπώνονται οι συνταγματικοί φραγμοί που η νομολογία των δικαστηρίων αυτών διαμόρφωσε, όπως η ιταλική θεωρία των «συνταγματικών αντιπεριορισμών» ή η γαλλική θεωρία της «γαλλικής συνταγματικής ταυτότητας». Βασικό συμπέρασμα του κεφαλαίου είναι η αποδοχή από τις επιμέρους εθνικές έννομες τάξεις μιας «περιορισμένης 'υψηλής υπεροχής'», ενόψει και του διλήμματός τους μεταξύ «εθνικού, συνταγματικού πατριωτισμού» και της διάθεσής τους να αποτελέσουν παράγοντες της ενωσιακής διαδικασίας.

5. Το **τέταρτο κεφάλαιο** του βιβλίου επικεντρώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα και ειδικότερα στο άρθρο 28 Σ, το οποίο αποτελεί την πύλη της επικοινωνίας της εθνικής με τη διεθνή και κυρίως την ενωσιακή έννομη τάξη. Το άρθρο ερμηνεύεται βήμα προς βήμα. Έτσι, στην πρώτη παράγραφο το άρθρο 28 αναλύεται ως ο ρυθμιστικός κανόνας, ο οποίος τυποποιεί τις διαδικαστικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες το διεθνές δίκαιο εντάσσεται στην εθνική έννομη τάξη. Στη δεύτερη παράγραφο λειτουργεί ως «συνταγματική υποδοχή» του κοινοτικού φαινομένου, κυρίως όσον αφορά την ανάθεση αρμοδιοτήτων στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην τρίτη παράγραφο προσδιορίζονται οι περιορισμοί αλλά και οι αντιπεριορισμοί (δικαιώματα και δημοκρατία) που τίθενται στην άσκηση της εθνικής κυριαρχίας,

ενόψει της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Κατά την άποψη της συγγραφέως, το άρθρο 28 Σ τυποποιεί κατεξοχήν την «ενοποιητική λειτουργία» του Συντάγματος. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει, «Με την αναγνώριση της λειτουργίας αυτής υπονοείται ότι η δέσμευση της ελληνικής Πολιτείας μέσω της ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Ένωση επιφέρει μετασχηματισμό της λειτουργίας και της τελεολογίας της ίδιας και του Συντάγματος»⁵.

Το κεφάλαιο εστιάζει επιπλέον στην οιονεί «αναθεωρητική», την τροποποιητική δηλαδή λειτουργία του άρθρου 28 Σ, σε σχέση με το ουσιαστικό Σύνταγμα, καθώς και στην τοποθέτηση ορίων στη λειτουργία αυτή σε σχέση και με τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος αλλά και με την τυπική αναθεωρητική λειτουργία (άρθρο 110 Σ). Στην πραγματικότητα, όπως η συγγραφέας συμπεραίνει το κοινοτικό δίκαιο αποτελεί άξονα τόσο σιωπηρών και άδηλων τροποποιήσεων του ουσιαστικού Συντάγματος⁶, ενώ παράλληλα κινητοποιεί και επιβάλλει σε πολλές περιπτώσεις τη σύμφωνη με το κοινό δίκαιο ερμηνεία του συνταγματικού χάρτη (πχ. πρόσβαση των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέσεις εργασίας, άρθρο 4 §4). Τα επιχειρήματα αυτά φωτίζονται με τη μελέτη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας σε ζητήματα ελέγχου της συνταγματικότητας των κοινοτικών νομοθετικών πράξεων και κυρίως ελέγχου νομιμότητας των νόμων αλλά και των πράξεων της δημόσιας διοίκησης σε σχέση με το κοινοτικό δίκαιο. Στο πλαίσιο αυτό αναλύονται οι υποθέσεις του «Βασικού Μετόχου» και των «Ιδιωτικών Πανεπιστημίων».

Το **πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο** συμπυκνώνει τη βασική θεωρητική προσέγγιση της συγγραφέως και την επιλογή της υπέρ του «διαλογικού συνταγματικού πλουραλισμού» ως οπτικής ερμηνείας και κατανόησης του ενωσιακού εγχειρήματος. Στο κεφάλαιο αυτό «δοκιμάζεται» η αντοχή και η ικανότητα αυτής της θεωρητικής προσέγγισης να καθοδηγήσει την ανάλυση ερωτημάτων που αφορούν το θέμα της ‘υπεροχής’ σε σχέση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως ο ευρωπαϊκός και ο εθνικός μονισμός. Η συγγραφέας αντιπαραθέτει τα σχήματα αυτά προκειμένου να αναδείξει τα αδιέξοδα των μονιστικών θεωρήσεων, έναντι του σχήματος του «συνταγματικού, διαλογικού πλουραλισμού».

Όπως η συγγραφέας υπογραμμίζει ο ευρωπαϊκός ή υπερεθνικός μονισμός, οδηγεί στην αποδοχή της επιχειρηματολογίας περί ‘υπεροχής’-αυτονομίας του Κοινοτικού Δικαίου, όπως έχει διαμορφωθεί στη νομολογία του ΔΕΚ, κατά τρόπο απόλυτο. Στο ίδιο πλαίσιο, στον αντίθετο όμως πόλο, ο εθνικός μονισμός επιμένει στην ‘υπεροχή’ των

---

⁵ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. σελ. 101-102.

⁶ Βλ. ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο (τόμος 1), Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 377 επ.

εθνικών Συνταγμάτων και στην αυξημένη, θεμελιώδη ισχύ του έναντι οποιασδήποτε άλλη πηγής δικαίου. Στο πλαίσιο αυτής της διαμάχης έχει αναπτυχθεί, ως τρίτος δρόμος ο «ευρωπαϊκός πλουραλισμός», ο οποίος δεν προσπαθεί να συμβιβάσει τις δύο αντιτιθέμενες προσεγγίσεις, αντίθετα προτείνει κάτι ουσιαστικά διαφορετικό. Όπως η συγγραφέας υπογραμμίζει, το θεωρητικό αυτό ρεύμα, «θεωρεί ότι δεν μας προσφέρει τίποτε η επιμονή στο ερώτημα περί ‘αρμοδιότητας της αρμοδιότητας’, δηλαδή ποιο δικαστήριο σε ποιο επίπεδο έχει τον τελευταίο λόγο, γιατί η θέση του ερωτήματος αυτού μας αναγκάζει να ασχολούμαστε με την εξαίρεση, ενώ το σημαντικό είναι η συνήθης και καθημερινή επαφή του εθνικού και κοινοτικού δικαίου»⁷. Στη θεώρηση αυτή, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν θεωρείται κράτος και δεν αντιμετωπίζεται μέσα από κατηγορίες που συνδέονται με αυτό, αφού προσεγγίζεται ως μια *sui generis* οντότητα. Η προσέγγιση αυτή έχει έντονα πολιτειολογικά χαρακτηριστικά και προσπαθεί να εισφέρει στην αναβάπτιση κλασικών αρχών του Συνταγματισμού, όπως ο λαός, η δημοκρατία και η κυριαρχία.

Η συγγραφέας στο κεφάλαιο αυτό αναδέχεται το στοίχημα της προέκτασης των βασικών θέσεων της πλουραλιστικής θεώρησης και αναλύει στο εξαιρετικά ενδιαφέρον τελευταίο μέρος του βιβλίου, την αντίληψή της για την προώθηση μιας νέας κατανόησης του συλλογικού υποκειμένου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από το λαό του κλασικού κράτους-έθνους, στον «ευρωπαϊκό δήμο». Πρόκειται για μια εναλλακτική εκδοχή, η οποία αντιλαμβάνεται τον «ευρωπαϊκό δήμο» ως μια πολιτική ενότητα στην πολλαπλότητα, αφού αγκαλιάζει και εναρμονίζει τις πολλαπλές συλλογικές και πολιτικές ταυτότητες των ευρωπαϊών πολιτών. Ο «ευρωπαϊκός δήμος» είναι και πιθανόν να παραμείνει κατά την έννοια αυτή ένα «εν εξελίξει» υποκείμενο, ένα συλλογικό υποκείμενο σε διαδικασία, αφού στην ουσία συνέχει πολυεπίπεδες, πολύγλωσσες, πολυθρησκευτικές και πολυεθνικές οντότητες, οι οποίες διαδρούν, επικοινωνούν και συγκρούονται.

Στο ίδιο πλαίσιο και η προσέγγιση της για τη δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση εντάσσεται μέσα στο γενικότερο πνεύμα της πλουραλιστικής θεώρησης που διαπνέει στο σύνολό του το βιβλίο. Έχοντας παρουσιάσει τα *contours* της συζήτησης για το δημοκρατικό έλλειμμα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η συγγραφέας συντάσσεται με μια δυϊστική αντίληψη περί δημοκρατίας, η οποία αλληλοπροϋποθέτει τη δημοκρατία σε επίπεδο τόσο εθνικού κράτους όσο και Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά την άποψη της, ωστόσο, απαιτείται η ανασυγκρότηση της δημοκρατικής αρχής σε ενωσιακό επίπεδο, κυρίως μέσα από τον εμπλουτισμό της με την προστασία της κοινωνικής αρχής και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτό που κυρίως και όχι αδικαιολόγητα

⁷ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π. σελ. 103.

φαίνεται να γοητεύει τη συγγραφέα είναι η σύλληψη της δημοκρατικής αρχής, πέρα από το νόημα της εθνικότητας και του εθνικισμού. Πρόκειται για μια δημοκρατία ολοκληρωμένη, χωρίς πολιτικούς αποκλεισμούς. Στο πλαίσιο αυτό, η συγγραφέας καταστρώνει αυτό που στην προσέγγιση της συνιστά την «τριπλή νομιμοποίηση» του ενωσιακού εγχειρήματος, συνδέοντας μεταξύ τους πολιτικά, τα Κράτη, τους πολίτες των εθνικών κρατών και τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸. Τα υποκείμενα αυτά, στο βαθμό που θα κατακτήσουν την ουσιαστική δημοκρατία, δηλαδή την προστασία των θεμελιωδών και ιδίως των κοινωνικών τους δικαιωμάτων, σε συνδυασμό και με τα υπόλοιπα επιτεύγματα του φιλελεύθερου συνταγματισμού, θα επιτύχουν τη δημιουργία μιας πραγματικά δημοκρατικής δημοκρατικής οντότητας.

6. Με περισσή περίσκεψη η συγγραφέας θέτει τις αμφιβολίες που και ο ίδιος ο αναγνώστης θα είχε για την υιοθέτηση μιας τόσο πλούσιας και γοητευτικής θεωρίας όπως ο πλουραλισμός. Ο πλουραλισμός είναι η αλήθεια ότι κρύβει έναν σχετικισμό και έναν εκλεκτικισμό απέναντι στα σχήματα που υιοθετεί, πολλαπλότητα λαών, δικαιοϊκή πολλαπλότητα κλπ.. Πρόκειται για μειονεκτήματα τα οποία η συγγραφέας υιοθετεί και τα οποία μπορούν να επιλυθούν μόνο μέσα από τη δημιουργία συγκεκριμένων εργαλείων προσέγγισης του ενωσιακού εγχειρήματος και την τοποθέτηση συγκεκριμένων κριτηρίων⁹. Τα εργαλεία αυτά δεν απαιτείται να είναι νέα, μπορούν να προκύψουν από την αναβάπτιση των κατηγοριών του εθνικού κράτους και να δοκιμαστούν στο πολυεπίπεδο ενωσιακό εγχείρημα. Τέτοια εργαλεία υιοθετεί η συγγραφέας ιδίως στην αντίληψή της για μια «δημοκρατία πέρα από τον εθνικισμό», η οποία εμφανίζεται ως πιο επίκαιρη παρά ποτέ στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Η συγγραφέας ωστόσο αποφεύγει τις «μαγικές λύσεις». Μια από τις μεγαλύτερες αρετές του βιβλίου είναι η συνείδηση που το διατρέχει, ότι στην πράξη η συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη σχέση της με τα εθνικά κράτη είναι μια συζήτηση «υπό εξέλιξη». Η κατανόηση αυτή υποδηλώνει και τη σημασία που έχει στο βιβλίο περισσότερο από την απόλυτη τοποθέτηση σε συγκεκριμένα ζητήματα, τη θέση των βάσεων εκείνων που θα επιτρέπουν στα ζητήματα αυτά να απαντώνται διαχρονικά, όπως η μετασύλληψη του λαού σε «ευρωπαϊκό δήμο» και η απόπειρα σύστασης μιας πολιτικής ενότητας στις πολλαπλές ταυτότητες των μελών του. Επίσης, μεγάλη σημασία αποδίδεται στην ανάγκη

---

⁸ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΗ Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σελ. 116 επ.

⁹ Βλ. για τη συζήτηση αυτή, NEIL WALKER (επιμ.), Sovereignty in Transition, Hart Publishing, Oxford 2003.

διαρκούς επιστημονικής κριτικής για το έλλειμμα της δημοκρατίας και της προστασίας των δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Πρόκειται για ένα μεγάλο βιβλίο σε μέγεθος και σε ποιότητα, το οποίο συνθέτει την ευρωπαϊκή και ελληνική συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Ένωση «πέρα από τον ευρωπαϊκό και εθνικό συνταγματισμό» και την κατευθύνει προς έναν τρίτο, ίσως ουτοπικό μα ελπιδοφόρο και γοητευτικό, δύσβατο δρόμο. Πρόκειται για ένα νέο βήμα συζήτησης για το ενωσιακό εγχείρημα τόσο για το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο το οποίο υπηρετεί, όσο και για την Πολιτειολογία αλλά και το Κοινοτικό Δίκαιο. Κλείνοντας θα «δανειστώ» τα λόγια που αφιερώνει για τη συγγραφέα, στον πρόλογό του ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος: *Η συγγραφέας δεν έχει το δικαίωμα να μην μεταφράσει το έργο αυτό σε μια από τις εν χρήσει γλώσσες στον ευρωπαϊκό χώρο. Η σημασία του ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της χώρας μας*¹⁰.

---

¹⁰ Βλ. από τον πρόλογο στο βιβλίου, ό.π. σελ. 43.